



De ABC-gevelsteen uit 1609

□ FOTO P.I. NIEUWENHUIZEN | DEPOT COLLECTIE CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Het ABC van boekdrukker Van Paddenburg

Met gevelstenen konden ambachtslieden in de stad reclame maken voor hun producten en diensten. Ook boekverkopers, drukkers en uitgevers toonden hun vaardigheden op een gevelsteen. Boekdrukker Jan Amelisz van Paddenburg sierde hiervoor in het begin van de 17e eeuw zijn gevel met een alfabet.

In de tijd dat huizen nog geen nummers hadden en winkels nog geen etalage, was het gebruikelijk om door middel van een uithangbord of gevelsteen aan te geven voor welk ambacht een klant in een winkel terecht kon. Aanvankelijk waren dat houten uithangborden, bevestigd aan de houten voorgevels. Gevelstenen werden populair toen er als teken van welstand en vanwege betere brandbestendigheid steeds meer stenen gevels kwamen. Slagers en beenhouwers lieten een koeienkop zien, metselaars een troffel, bakkers een brood. Voor de boekdrukkers in de stad was hun gevelsteen een teken van hun bekwaamheid. Het gevelteken werd een adresaanduiding die opgenomen werd in hun publicaties en soms zelfs als drukkersmerk werd gebruikt. Het drukkersambacht bood ook de mogelijkheid om attributen als een drukpers of het inwendige van een drukkerij te laten zien, waardoor een voorbijganger meteen wist wat voor activiteit er achter de gevel plaatsvond.

Boekverkopers en -binders konden in het gevelteken zelfs hun specialisme tonen: een mooi gebonden bijbel of een meertalig werk. Daarnaast lieten boekdrukkers vaak ook hun geloofs-overtuiging, naam of een historische gebeurtenis op een gevelsteen zetten.

Gevelstenen in Utrecht

Nicolaas van der Monde (1799-1847) was boekverkoper, drukker en uitgever in Utrecht. Op 23-jarige leeftijd nam hij de Leesbibliotheek in de Korte Nieuwstraat over en startte daar als uitgever, om vier jaar later in Achter St. Pieter verder te gaan. Hij publiceerde over de geschiedenis van de stad Utrecht en trok er hiervoor op uit. In de vroege ochtenden liep Van der Monde door de binnenstad en tekende in zijn schetsboek diverse gevelstenen die hij tegenkwam. In de periode 1839-1844 legde hij op deze wijze 141 verschillende gevelstenen vast die hij verzamelde in zijn album *Afbeeldingen, allen naar de natuur, van oude, vermaarde gedenstenen, met wapenen, opschriften,*

Peter I. Nieuwenhuizen

Studeerde Nederlandse Taal & Cultuur in Utrecht. Hij verricht nu promotieonderzoek naar de drukkersdynastie Van Paddenburg in Utrecht in de 17e en 18e eeuw.



Nicolaas van der Monde (1799-1847) getekend (zwart krijt) door W. Menkman ca.1900 naar een schilderij van Chr. Kramm uit ca.1820.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

*beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen.*¹ Zijn Utrechtse schetsboek was het eerste Nederlandse overzichtswerk van gevelstenen. Door zijn vroege overlijden kon hij daar zelf geen boek meer van maken. Na zijn dood werd het schetsboek overgedragen aan Het Utrechts Archief voor verder onderzoek. Het dagblad de *Nieuwe Utrechtsche courant* publiceerde in 1867 voor het eerst uit dit schetsalbum in de



Adresvermelding van Jan a Meliszoon in 1609 op de titelpagina van *Danck-sermoon (Caesarius)*: 'woonende onder de Lakensnijders / in het vergulden A.B.C.'

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF

rubriek 'Oud-Utrecht' en Van Lennep & Ter Gouw namen een jaar later enkele gegevens over voor hun boekwerk *Uithangteekens*.²

De kunsthistoricus Van Schaik toonde later in zijn doctoraalonderzoek aan dat Van der Monde in zijn album schetsmatig en onvolledig te werk was gegaan. Hij gaf afbeeldingen en opschriften soms onjuist weer of liet ze helemaal weg. Desondanks bleek het schetsalbum een waardevolle informatiebron over Utrechtse gevelstenen, die later uit het straatbeeld zouden verdwijnen, zoals de ABC-gevelsteen bij de werkplaats van boekdrukker Van Paddenburg.

Het ABC van Jan Ameliszoon

Het verhaal van de bijzondere ABC-gevelsteen begint bij Jan Ameliszoon (ook wel Jan Meliss of Melisszoon). Rond 1602 kwam hij uit de buurt van Abcoude naar Utrecht en op 23 februari van dat jaar vroeg hij aan de vroedschap toestemming om toe te treden tot het 'bouckvercoopergilde'. Na de dood van zijn vrouw Maeyken, de zus van de Utrechtse boekdrukker De Roy, hertrouwde hij in 1605 met Mairiken Jacobs Vermey en liet zich bij deze gelegenheid 'Jan Meliss. van Abcoude' noemen.

Hij begon als boekverkoper in het Schoonhuys (raadhuys) aan de Steenweg. Het vroegst bewaarde werk van

Jan Amelisz is een vertaling uit 1605 van de redevoering van de protestantse Engelse koning Jacobus I over het Buskruitverraad van de katholieke Guy Fawkes.³ Het Utrechtse stadsbestuur beloonde Amelisz hiervoor met f25,-. Het boekje noemde het Schoonhuys als uitvalsbasis van boekverkoper Amelisz. In 1609 kocht hij een dubbele woning 'onder die Laeckensnijders op den hoeck vande Schoenmaeckers halle' en bij die gelegenheid werd hij als koper aangeduid als 'Jan Amelisz. van Paddenborch, borger t'Utrecht'. Het achtervoegsel Van Paddenborch kan duiden op het buurtschap Paddenburg dat zich bij Baambrugge bevond, vlakbij Abcoude waar hij vandaan kwam. Paddenburg was de naam van een boerenhoeve aldaar en later ook het landhuis dat er tussen 1664-1828 gestaan heeft.⁴

Jan Ameliszoon besloot zijn nieuwe werkplaats van reclame te voorzien en hij liet een gevelsteen maken dat zijn vak uitbeeldt: het omgaan met losse letters, het alfabet. Deze ABC-steen werd aan de gevel van Choorstraat 13 bevestigd, waar zijn drukkerij zich bevond op de plek waar vroeger het koor van Buurkerk gestaan had. Na de afbraak van het koor om de doorgang te verbreden, kreeg de straat vanaf 1587 de naam Choorstraat, maar de naam Lakensnijdersstraat werd nog ruim een eeuw voor de nieuwe straat gebruikt, omdat het immers de wijk van het Gilde der Wantsnijders was.

Door zijn nieuwe gevelsteen kon Jan Amelisz voortaan in zijn drukwerk vermelden dat hij 'Int vergulde A.B.C.'

werkzaam was. Deze gevelsteen werd de hoeksteen en startpunt voor de nieuwe generatie Van Paddenburgs, die met opvolgers als zijn zoon Amelisz Jansz en verder Johannes, Willem, Abraham, Jacobus, Gijsbert, Jurriaan, Gijsbert Tieme en Otto Johannes ruim twee eeuwen lang het beeld van het boekenbedrijf in Utrecht mee zou bepalen.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog koos Jan Ameliszoon voor een duidelijk profiel. Hij gaf dankpreken uit voor het Twaalfjarig Bestand, verhalen over belegeringen, getuigenverklaringen van moordpartijen in Duitsland, berichten over Engeland en Frankrijk, een geuzenliedboek en een ware geschiedenis over de christen Maurits van Nassau na zijn overlijden in 1625. Daarnaast bestond zijn fonds uit treurspelen, lofdichten, lezingen van Erasmus, medische werken, verhalen over rampen in Italië, plakkaaten en ordonnanties.

Niet alles verliep op rolletjes. Toen hij in 1621 het boekje *Lust-hoofken* van de schrijver Jan Jansz. Starter buiten diens medeweten uitgaf, was deze auteur onaangenaam verrast, omdat hij in datzelfde jaar zelf de bundel *Friesche Lust-hof* bij Paulus van Ravesteyn in Amsterdam wilde laten uitgeven. In het kleine Utrechtse oblong bundeltje met gedichten, liedjes en schetsen van Starter kon drukker Amelisz laten zien hoe hij met vele lettertypen, gravures en muzieknotaties overweg kon. Later keerde het tij en mocht Amelisz voor Jan Starter diens *Amnestia ofte vergetelheyd* (1623), *Friesche Lust-hof* (1626) en de *Klucht van*

Jan Soetekauw (1627) drukken. Stadsdrukker, boekverkoper en boekbinder Jan Amelisz van Paddenburg overleed in 1633 en werd in de Buurkerk vlak achter zijn werkplaats begraven.

Reclamebord

De ABC-steen was bevestigd aan de gevel van de drukkerij van Jan Ameliszoon aan de Choorstraat 12, tegenover het Hanengeschrei. In 1890 werd het adres Choorstraat Wijk D nr. 12 gewijzigd in Choorstraat 13. Op de steen was als reclame een alfabet te zien, dat een indruk gaf van de mogelijkheden van Amelisz. De dertig karakters waren in gotisch schrift, beginnend met de letter A in kapitaaal, gevolgd door het hele alfabet in onderkast, waarbij er één karakter was voor de letter I en J en twee karakters voor de letters R en S. Het alfabet werd afgesloten met twee minder herkenbare tekens, waarschijnlijk de getallen 1 en 2.

In zijn publicaties maakte Amelisz bij de R en S onderscheid in gebruik



Verskillende letters r en s in het woord 'borgemeesters', in publicatie *Danck-sermoon (Caesarius)*, gedrukt door Jan Amelisz in 1609.

□ BIBLIOTHEEK HET UTRECHTS ARCHIEF



Titelpagina van *Jan Starters Lust-hoofken*, uitgegeven in 1621 door Jan Ameliszoon in het vergulde ABC.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

als middenletter of eindletter. In zijn schets van de ABC-gevelsteen had Nicolaas van der Monde dit onderscheid echter niet opgemerkt of getoond, hij liet ze weg. Opvallend was ook dat Van der Monde de gevelsteen 90 graden gedraaid weergaf, in landschapsformaat in plaats van portretformaat. Van de laatste twee tekens op de gevelsteen maakte Van der Monde een versiering.

Een ABC, abecedarium of alfabet was een bekend begrip dat ook kon duiden op geletertheid of onderwijs. In zijn beschrijving van de stad Utrecht suggereerde Van der Monde dat het ABC een aanwijzing kon zijn dat er in de buurt een school of kinderopvangtehuis had gestaan en hij wees op de nog bestaande Utrechtse A.B.C.-

straat en de ABC-gevelsteen. Er zijn enkele andere voorbeelden bekend van een gevelsteen met een soortgelijke titel *In het vergulden ABC* bij tijdgenoten als Jan Andriesz Cloeting (Delft 1594), Cornelis Willemsz Blaeulaken (Amsterdam 1622), Pieter Rammazeyn (Gouda 1628) en Jacob Rijffersz (Dordrecht 1660).

Gevelsteen in depot

De ABC-gevelsteen van Jan Amelisz van Paddenburg bevond zich aanvankelijk aan de gevel van Choorstraat 13, maar werd bij een verbouwing van het pand verplaatst naar de zijkant van het pand, naast Steenweg nr.1. Toen Van der Monde in 1839 aan zijn schetsen van gevelstenen begon, kon hij al onder zijn schets noteren dat de steen zich aan de Steenweg bevond.

In 1909, driehonderd jaar na de bevestiging van de gevelsteen, bood B. Heijmans, de toenmalige bewoner van het pand, de gevelsteen aan het Centraal Museum aan.⁵ In zijn pand was toen al lang geen drukkerij meer gevestigd, maar een filiaal van een linteriefabriek.

De gevelsteen bestaat uit Bentheimer zandsteen en is 55 cm hoog, 40



cm breed en 12 cm diep. De steen heeft een cartouche met rol- en bandwerk. Het geelwitte zandsteen is in de loop der jaren verkleurd tot een grijs-zwarte kleur. Na overdracht aan het Centraal Museum werd de gevelsteen in de collectie opgenomen. Een afbeelding ervan sierde de brochure van de tentoonstelling *De vergulde druif-geveltekens uit depot* die van 19 mei tot 26 augustus 1990 in het museum te zien was. Bij die gelegenheid werd ook het schetsboek van Nicolaas van der Monde

uit Het Utrechts Archief tentoongesteld.⁶ Na de tentoonstelling keerde de gevelsteen weer terug naar het depot van het Centraal Museum.

Daar werd het een stille getuige van de start van de boekdrukkersdynastie Van Paddenburg, die tot in de 19e eeuw zou voortduren.

Noten

- 1 Het schetsalbum van Nicolaas van der Monde werd na zijn dood overgedragen aan Het Utrechts Archief. H.A. Overgaauw heeft daarvan in 1980 een inventaris gemaakt (HUA toegangsnr. 806, inv.nr. 292). In 1987 beschreef J.W.C. van Schaik alle gevelstenen uit het schetsboek in zijn doctoraalscriptie *Nicolaas van der Monde en de gevelstenen in de stad Utrecht*. De tekeningen werden later door HUA gedigitaliseerd.
- 2 De rubriek 'Oud-Utrecht' over geveltekens in de *Nieuwe Utrechtsche courant -algemeen advertentieblad* verscheen in 1867 op 30 januari (afl.501 p.3), 31 januari (afl.502 p.3), 6 februari (afl.507 p.3-4) en 16 februari (afl.516 p.2).
- 3 Guy Fawkes werd in 1605 betrapt met lont en buskruit toen hij in het Engelse Hogerhuis een aanslag wilde plegen op koning Jacobus I. Om deze reden staat de aanslag bekend als het Buskruitverraad. Fawkes werd hiervoor ter dood veroordeeld.
- 4 De oude hoeve Paddenburg werd afgebroken en op de fundamenten werd in 1909 een nieuwe hoeve Paddenburg gebouwd; de cisterne bleef hierbij bewaard. Deze nieuwe hoeve is te vinden aan de Rijkstraatweg 87 te Baambrugge als rijksmonument 514623. In Abcoude herinnert een straatnaam nog aan het verdwenen landhuis met dezelfde naam.
- 5 In de *Catalogus van het Historisch Museum der stad* (Utrecht 1928) van W.C. Schuylenburg worden zowel de ABC-gevelsteen als de Schoonhuys-gevelsteen vermeld als item 360 en 361. In de huidige collectie van het Centraal Museum heeft de steen het inventarisnummer 1716 gekregen.
- 6 Documentatie over de tentoonstelling *De Vergulde Druif* is aanwezig in HUA onder toegangsnr. 1823, Inv.nr. 499.

Literatuur

- Evers, G.A., 'Gegevens betreffende Utrechtsche staten-, stads- en akademiedrukkers. II. Stadsdrukkers (dl.1)'; *Het Grafisch Museum* 2 (1933) 59-60.
- Graft, C.C. van der, 'Utrechtsche gevelstenen en -opschriften', *Maandblad van Oud-Utrecht* 6 (1931) 26-29.
- Hoftijzer, P.G., 'In de wereld vol druckx' -drukkers en boekverkopers en hun uithangtekens', *Boekenwereld* 4 (1988) 42-53.
- Kleerkooper, M.M., *Bibliographie van Starter's werken* ('s-Gravenhage 1911).
- Lennepe, M.J. van, en J. ter Gouw, *De uithangtekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd. Dl.1.* (Amsterdam 1868) 254.
- Monde, N. van der, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844-1846).
- Rademaker, A., *Hollands arcadia of den vermaarde rivier Den Amstel* (Amsterdam 1730).
- Schaik, J.W.C. van *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen* (Utrecht 1990) 86 (gebaseerd op zijn doctoraalscriptie *Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht*, 1987).